

GRÓH GÁSPÁR

Rossz idők krónikása

Grendel Lajos és novellái

....a város érdeemes polgármestere örömmel üdvözölte Bemet,
mint azelőtt örömmel üdvözölte Wayt, Urbánt, Werdenert,¹ s ha kellett volna,
Musztafát, Caraffát, Teleki Mihály uramat vagy Thökölyt...”

(Teleki Sándor: Emlékezései, 1848. december 25.)

Grendel Lajos összegyűjtött novelláinak kötete (MMA Kiadó, 2023) még éppen jól kézbe vehető könyv, 700 oldalon 75 elbeszélés, abból a szempontból így is megnyugtató mennyiség, hogy az egyes írások közvetlen elemzésébe, szakmai mélységű áttekintésébe egy relatíve rövid írásban nem érdemes belebonyolódni. Viszont el lehet gondolkodni az írósorson, az írói értékrenden, megőrzött hagyományon és újításon. Kérdés persze, hogy erre a novellák kínálják-e a legkedvezőbb alkalmat egy olyan író esetében, akinek fő műfaja a regény volt, de a próbálkozást legitimálja, hogy Grendel többször is kijelentette, hogy számára a novella a legfontosabb műfaj. Alighanem azért mondhatta ezt, mert a novellák inkább kézben tarthatók, így könnyebb kísérletezni a mesterség technikáival, beszédmódokkal, szerkezetekkel. A regények ezt kevésbé hagyják, azokban a mű fölötti uralmat könnyen átvehetik az író teremtette hősök és a történet.

Valahai ábécéskönyveknek a szépirodalom őrizte emléke szerinti első példamondata ez volt: *úr ír. Az, hogy az író ír*, soha nem került ilyen kivételezett helyzetbe, olyasmi pedig senkinek eszébe sem juthatott, hogy az olvasó olvas. Tehát nem spekulál, hanem ha belekezd egy kötetbe, akkor többnyire olvas és lapoz és olvas és lapoz és olvas – amíg a könyv végére nem ér. Így előfordulhat, hogy egy összegyűjtött novellákat közreadó kötetet úgy olvas, mintha regény volna, és az egyes novellákban fejezeteket lát.

Ezt a befogadói gyakorlatot ez a gyűjtemény megengedi, noha az első és az utolsó novella (fejezet) megírása között majd fél évszázad telt el. Olvasása közben alig érzékelhető, hogy az író stílusa, szemlélete érdemben átalakulna. A látásmód apró változásainál szembeötlőbb, hogy a pártállamban tabusított véleménye, rendszerkritikája kódolva fért szövegébe, 1989 után viszont, amikor a cenzorok (a leghűségesebb olvasók) más elfoglaltságot kerestek, a nyílt állásfoglalás természetes – csak éppen ekkorra a szókimondás elvesztette korábbi tétjét.

De az író ezután sem tehetett mást: irodalmat írt, közéletiségét publicisztikájában, tanulmányaiban gyakorolta, miközben változatlanul ott maradt művein a társadalom működésének lenyomata. A szépíró Grendel sosem állította munkáinak gyűjtőpontjába a politikát, még a történelmet sem, de hősei és történetei mégis megmutatták, hogy ezek miként formálnak embereket, sorsokat. Valaha ezt mondták realizmusnak. A kérdés könyvtárnyi elméleti irodalma szerint ez nem a valóság másolását jelenti, ahogy Grendel esetében sem. Mégis: akármennyivel többről szólnak is ezek a novellák, és gyűjteményük olvasható akár regényként is, egészét tekintve egy korszak képe is kirajzolódik belőle. Mi több: aki akarja, fölfedezhet benne egy jól elrejtett irodalmi szociográfiát is: a hányatot

sorsú magyar nemzeti-kisebbségi közösség deklasszálódásának tablóját. Elsősorban ebben különbözik az ő műveivel nagyjából egy időben születő, a csehszlovákiai valóságot ábrázoló, annak világán belül mozgó tematikájú széppróza természetétől.

Nem vitás, hogy Trianon és a szlovenszkói vészorszak (1938–1944), majd annak magyarellenessé tétele (1945–1948) soha be nem gyógyuló sebet ejtett a szlovenszkói, majd ismét csehszlovákiai magyar polgárság és értelmiség világán. A beneši szlávositás alig különbözött a Tiso-féle és a német megszállás utáni árjásítástól. A faji, majd nemzeti alapokon zajló üldöztetést a kommunista rezsim általános polgár- és értelmiségellenessége tette teljessé.

Az összetartozó zsidó-magyar és magyar-magyar polgári világ fölszámolásával a szlovákiai magyarság elveszítette hagyományos elitjét, szerves rétegzettségét megszünt, összetételét tekintve nagyobb lett benne az agrárnépesség aránya. Ezt híven követte az irodalom paraszti vonulatának megerősödése. Grendel pályakezdése idején ezt mutatták például Duba Gyula, Gál Sándor, Koncsol László, Zalabai Zsigmond művei is. Grendel urbanizált világából viszont archeológiai módszerekkel előáshatók az egykori (döntő mértékben) magyar polgári világnak, az Osztrák–Magyar Monarchiában formálódott régió szellemiségének rekvizitumai. Grendel ennek a lényegében már szétesett civilizációnak örököseként élt egy álpolgárosodó városi közegben, így lett egy deklasszálódva épülő világ történeteinek krónikása – és tematikáját tekintve ezzel e korszak legurbánusabb írója.

Ezt a szociokulturális közeget legyűrhetetlen poszttraumás stressz sújtotta. A tapintható közelségű múlt tragikumát tovább mélyítette a kommunista rezsim nyílt vagy lappangó brutalitása, amiről (1968 sóhajtásnyi szünetétől eltekintve) egy szó sem eshetett. Amiről nem lehetett beszélni, arról nem is beszéltek. Ezt a (nemcsak íróként) realista Grendelnek is tudomásul kellett vennie. Az irodalomban némi területenkívüliséget élvezett, itt megteremthető volt az a nyelv, amely némi szabadságot biztosíthatott. (Annyit nem, hogy irodalomként átvállalja politikusok-politológusok, szociológusok vagy történészek feladatait, de annyit igen, hogy jelezze: vannak feladataik.)

A pártállamok alapvető törekvése a hagyományok dekonstrukciója. Grendel nem démonizálta a politikát (démonizálta az magát), viszont a maga eszközeivel ábrázolhatta működését.² Ezt szolgálta iróniája, aminek jegyében némely megcsontosodott szemléleti formát illetően maga is hajlott egy másféle dekonstrukcióra, ami hamarosan a magyar irodalom posztmodern gyűjtőnéven emlegetett új hullámának (az iróniával együtt) lett a jelszava. Grendel iróniája és dekonstrukciója azonban nem program volt, hanem természetes látásmódjából következett: ezekben találkozott szemlélete az elmondhatóság szempontjával. Íróként erről nem mondhatott le, mert miközben emberképét a megbocsátás szándéka határozta meg, átfogó és megfellebbezhetetlen kritikát mondott az őt is sakkban tartó világról, tárgyainak pontos megmutatásában a referencialitás is meghatározó szerepet kapott.

Paradox módon ez a *referencialitás* (őspanyjának lánykori nevén: a *realizmus*) kapcsolta a magyarországi paradigmaváltó-posztmodernista, a referencialitás jelentőségét kétségbe vonó irodalmi szereplők elképzeléseihez: azok szemben álltak a kommunista rendszerrel (annak irodalompolitikájával és esztétikájával) – ahogyan Grendel is. Amit azonban ő csinált, sosem vált „szövegirodalommá”, sőt, történelmi és társadalmi referenciaértéke volt az egyik alapvető vonása minden művének. A kritikai közbeszédben mégis gyakran posztmodern íróként em-

legetik, miközben alkotásaiban annyi a posztmodern vonás, amennyi mogyorót azok a termékek tartalmaznak, amelyekre az allergiásokat figyelmeztető üzenetekben azt írják, hogy olyan üzemből készültek, amelyben mogyorót is használnak. Grendel poétikája nem hozhatta izgalomba az eredetitől eltérően értelmezett honi posztmodernizmus hermeneutáit. E közösséget irodalmi szimpátiákon, rokon irodalomfelfogáson kívül a pártállamnak és a hivatalos irodalompolitikának, sőt esztétikai normarendszerének (mert még ilyenje is volt!) elutasítása is összekötötte. Így tehát abban, hogy kiből lett a közmegegyezés szerint „posztmodern”, nemcsak esztétikai-poétikai, hanem politikai szempontok is számítottak. Ezzel összefüggésben az irodalom (virtuális) köztársaságában kibontakozó hatalmi változás megelőzte a politikai rendszerváltást, és ennek szele (ahogyan Grendel odavetőleg megjegyezte) képes volt befűjni akár „a legkonzervatívabb hölgyek szoknyája alá” is (*Pogány apokalipszis*).

A Grendel által folytatott irodalmi hagyományban kiemelt szerepet kap a mese, a történet. Ebben is nagy hatást tett rá Mészöly Miklós, aki úgy volt előképe és valamennyire részese a formálódó irodalmi paradigmaváltásnak, hogy minden sejtje a magyar hagyományhoz kapcsolta (Jókai, Mikszáth, Krúdy, Móricz). Ez alkalmas emberek, sorsok, hangulatok, miliők megmutatására, természetéből adódóan kínálja a kettős beszéd és a termékeny pontatlanság szabadságát – másként elmondhatatlan tartalmak megjelenítésére. A történet megjeleníthetővé tett olyasmit, ami az akkori irodalompolitikákban (nemcsak Csehszlovákiában) tiltva volt. A fennen hirdetett eszmény az ún. szocialista realizmus volt – amely a gyakorlatban a realizmus betiltását jelentette. Egy történet viszont azonnal hiteltelenné válik, ha nincs (bármilyen, akár szürreális) realitásba ágyazva. Grendel deklasszált hőseinek történeteiben ott van a pusztuláshanyatlanság, vagy ha úgy tetszik, marginalizálódás (epikus formában megjelenített) leírása. Hőseinek nincs esélyük az emberhez méltó életre (ezért lesznek öngyilkosok, behódolók, az ellenállásba beleroppanók, utat vesztők, céltalan életűek, alkoholisták, szoknyabolondok és férifalók, hűtlenek magukhoz és társukhoz, akik a szexualitásba menekülnek, kapcsolataik pedig gyakran nem többek biológiai kényszerűségeknél vagy konvenciónál. Körükben tobzódik a kilátástalanság, rettegnek az igazságtól, amit még meglátni is beláthatatlanul kockázatos. A deklasszállódás nem (vagy nemcsak) anyagi, hanem szellemi és erkölcsi természetű, elsősorban mégsem személyes, hanem közösségi sors. Egyaránt jellemez kis- és nagystílusú akarnokokat vagy éppen fél- és egész bűnözőket, de még példás életet élőket is: valamennyien sodródhatnak, tehetetlenségük egyszerre kínos, szálnalmas és nevetséges.

Ábrázolásuk szinte követeli azt az iróniát, amibe az író a maga átfogó szkepszisét csomagolja, így aztán Grendel iróniája nem az idill fátylát szaggatja, hanem a másként elmondhatatlan tragikumot fedi. Külön-külön, egy-egy novellában ez talán nem nagyon tűnik fel, együttesük világában azonban folyamatosan jelen van. Igaz, változó mértékben (gondoljunk az írások születésének időintervallumára), ahogyan hullámszik az irónián belül az elnéző humor és a tragikum aránya, illetve a realista és a satirikus hangütés. Az írónak azonban – és ez megkülönbözteti a posztmodern teóriákhoz igazodóktól – sosem csak magának az írásnak önmagában való érvényessége a célja: a szöveg megformáltságával egyenértékű a hagyományos értelemben vett „tartalom”.

E determinációk eredménye Grendel sajátos, írói-poétikai harmadikutassága. Írói gyakorlatában azt teszi, amit Mészöly Miklós mondott saját törekvéseiről: egyszerre kíván körön kívül és belül lenni. Megátalkodottan realista, miközben lá-

tásmódjának természetes része az irónia: másként nem tud arra a világra nézni, amely szüntelenül önmaga dekonstrukciója. Az erről való beszéd azonban lehetetlen. Grendel számára a túréhatáron ingadozó fékezett habzású realizmust az irónia teszi teljes értékűvé, realizmusát menekíti az iróniába, nemcsak írásai alakjait mintázza ennek jegyében, hanem a maga működésére is így reflektál. Nem tehet mást, őt is tapossa a történelem, ahogyan hőseit, meg kell értenie őket, mert részben maga is a sorsukat éli. Fanyar és empatikus emberképéből az életmű diktatúrát követő szakaszában lesz igazi kétségbeesés, mert kiderül, hogy a globalista kapitalizmus demokráciája ugyanúgy megnyomorítja az emberi lelket, mint az internacionalista kommunizmus diktatúrája.

Aminek hatalmi idején még lehetett reménykedni abban, hogy alakulhatnak másként is a dolgok. A mágius 1968-as év megmutatta ennek valós esélyeit. Kelet-Európában arra a jólétre és demokráciára vágytak, amit Nyugat-Európa és az atlanti világ lázadói éppen el akartak cserélni egy Mao vagy Che Guevara jelképezte diktatúrára. A kommunista rendszer valóságát belülről ismerők, mint Grendel is, nem várhatott sokat a Nyugat jóléti anarchistáinak alternativitásától, miközben az „emberarcú kommunizmust” az álmok mögül elődübörgő tankok utalták vissza a képzelgés világába.

A továbbiakban aztán nyikkanni sem lehetett, de történeteket írni igen. Grendel tehát írt regényeket és novellákat. Indulásakor a két műfaj tónusa határozottan különbözött. Grendel írói elismertségét (sikerét, „tekintélyét”, barátságait) megalapozó regényeiben (mindenekelőtt az egybegyűjtve *Galeri* címmel megjelent trilógiában) lefegyverző és kifejezetten szórakoztató iróniával mutatott be történelmileg determinált viselkedésformákat, mondani sem kell talán, hogy kortársaiét. Hogy ezt megtehesse, megfordította azt a színpadi gyakorlatot, amelyben historikus figurák mai viseletben jelennek meg: ő a klasszikusokat követve a jelen hőseit öltöztette történelmi jelmezekbe.

Regényvilágának történetei játékosnak látszó öntörvényűséggel írták magukat, az anekdota természetességével jelenítettek meg figurákat, helyzeteket. A novellák szikárabbak és kegyetlenebbek: egy-egy gyorsfénykép. Technikailag keveredik két műfaj: az angol *novel* regényt jelent, és amit mi mondunk novellának, az a *short story*. Nem kétséges, hogy Grendel novellái, azaz elbeszélései önmagukban *rövid történetek*. Együttesükből az író *élete regénye* is fölsejlik, néhol fölismerhetőek bennük életrajzi motívumok. A novellákban ezek csak az életív boltozatának egyes kövei, külön-külön nem mutatják azt az ívet, ami fölépíthető belőlük.

Az ívet megteremtő közérzet azonban összekapcsolja őket. Ez a közérzet pedig következetesen és kegyetlenül rossz, még a rendszerváltó hónapok eufóriája is gyorsan visszájára fordul: a szabadság mámorát az előzményeknél kínzóbb másnaposság követi. Az új rendszer éppen abban nem lett új, ami Grendel számára a legfontosabb lett volna: a silányság és méltatlanság továbbra is uralmi helyzetben maradt, még ha hatalmát már más formában gyakorolta is, ami nem csak a közérzetben csapódott le és lett politológiai közhely. Grendel vállalkozott ennek a képletnek irodalommal formálására. Életművében megteremtette a hétköznapiság megjelenítésének írói narratíváját: ez köti össze a huszonéves pályakezdő novelláit az utolsókkal. Emberek, sorsok, jelenükben múltjukkal, aktuális társadalmi környezetükben a történelemmel. Történeteikben mindig van valami megbotránkoztató: Grendel a kellemetlen igazságok írója.

Grendelnek gyerekkorától a mindennapok bizonytalanságát és a kényszerű erkölcsi relativizmus normává válását kellett látnia. A legsúlyosabb történelmi

rémítettek elszenvedői körében élve azt is megtapasztalhatta, mit jelent, ha a politika történelemként viselkedik (és így azzá is válik). Azt is meg kellett tanulnia, amit József Attila még nem hitt, „hogy könnyebben tenghet, aki alattomos”. Így, miközben pontosan tudta, miként kellett volna élni, csak ennek a megvalósíthatatlanságát látta. E tapasztalat elől menekül az irónia felé: csak így tudja elviselni a bűneiben is áldozat emberiség kényszerű és folyamatos törvényszegését. Ez a látásmód leginkább korai regényeit jellemzi, novellái gyakran kegyetlenebbek (ahogyan kései regényei is). A novellák emberábrázolásából szinte hiányzik a kedély, azok a maguk nyersségében mutatják, hogy mivé lett a közép-európai ember. Egy regényben jut hely az okok megmutatásának, de a novellák az okozatot mutatják.

A kisebbségi lét is ebben a dimenzióban mutatkozik meg: a határon túli magyarok annak az államnak kiszolgáltatva élnek, amit följük tettek, és az határozza meg, mennyit mondhatnak el abból, amit megélték. A Felvidék irodalmát a II. világháborút követő jogfosztás, a kommunista diktatúra, az erőszakos asszimiláció és a pártállam okozta sérelmek kimondásának elfojtása határozta meg. Azt is megszenvedték, hogy az elszakított nemzetrészek iránt a magyar pártállam a kezdetektől közömbös volt. A Trianon után „utódállamoknak” nevezett formációk magyarsága (a nemzet mintegy harmada) 1945 után az anyaországiakkal egyazon sorsban osztozva a szovjet érdekszférában, „testvéri országokban” élt. Mivel a kommunista ideológia szerint a nemzetek úgyis elhalnak, az ezt valló magyarországi vezetés e tézis jegyében a nemzeti kisebbségek létét is túlhaladottnak, sorsuk intézését a fölöttük regnáló (párt)államok belügyének tekintette. Ezért ellentmondás nélkül tudomásul vette az erőszakos asszimilációjukra irányuló nacionalizmusok gyakorlatát.

Csak az 1970-es évek hozott ebben némi, bár messze nem érdemi változást, de ha halkán is, itthon már eshetett szó arról, hogy koránt sincs minden rendben. Ekkoriban született meg a „kettős kötődés” elmélete. Ez lehetővé tette, hogy az állampolgárságból adódó elvárásokon és kötelezettségeken (mint az államalkotó nemzet nyelvének elsajátítása és történelmének ismerete) túl a hol nemzetiséginek, hol kisebbséginek nevezett magyarok nemzeti kultúrája is bekerüljön az irodalmi diskurzusba – az akkori világ természete szerinti szigorú felügyelet alatt.

Grendel a cenzúra határolta irodalmi térben kezdett írni, de a cenzúra nemcsak külső korlát volt, a kisebbségi szellemi élet rezervátumának belső viszonyába is beleszólt. Amennyiben tehát e korszak társadalmi és politikai mélyszerkezetét szerette volna feltárni, akkor azt csak disszidensként tehetné volna. Íróként mást is tehetett, hiszen sem szociológus, sem politológus nem volt: történeteket írva ennek a világnak az atmoszféráját mutatta meg. Ilyen irányú érzékenységét kisebbségi volta is fokozta. Ebben nemcsak csehszlovákiai magyar volta számított, értelmiségi, társadalmi, lelki és intellektuális értelemben is kisebbségi volt, tehát nemcsak és talán nem is elsősorban nemzetiségiként. Utóbbit tekintve nem tudott azonosulni a (máskülönben jogosan) sérelemcentrikus, honfibiúra épülő nemzettudattal. Ezt ebből a körből sohasem bocsátották meg neki: az ő liberális(abb) nemzetfelfogása nekik túlságosan liberális volt, hogy aztán idővel liberális szempontból legyen túlzottan nemzeti...

Közérzetét meghatározta, hogy aki többet lát, érez, gondol, mint a többség, az születésétől fogva kisebbségben van. Ezért nem lepi meg, amikor meg akarják neki mutatni, hogy hol a helye. Abban azonban kisebbségiként is ahhoz a többséghez tartozik, amelyikben mindenki saját magát tekinti a „középnek”, normálisnak. Ezért amikor valamiben kisebbséginek kell éreznie magát, azt is gondolja,

hogy ezzel maga a normalitás került kisebbségbe. Ezt az érzést az is igazolja, ha például egy diktatúrával szemben jelentkezik. Az így kialakult érzésközösség elfed olyan különbségeket, amelyek miatt részei egy „normális” közegben egymáshoz képest is kisebbségben maradnának.

Nem tudhatjuk, hogy ebből Grendel mennyit és mennyire tudatosított, de az nyilvánvaló, hogy érzékelte mint a mindennapok természetes velejáróját. Más kérdés, hogy ez abszurd-e, vagy éppen ez a normális, de következményeként az irodalmi szöveg könnyen befogadható egyértelműsége kicsit megkaparva rögvest kétértelmű lesz, ahogyan ez szokás volt az idővel Abszurdisztánnak nevezett vidéken. (A szó ugyan nem Grendel leleménye, de a magyar nyelvterületen ő tette közhasználatúvá, és már rég nem arra használják, amire eredetileg.)

A szövegeket körülvevő abszurdítás természetesen behatol magukba a szövegekbe is.

Wittgenstein közhelyé idézett tétele szerint amiről nem lehet beszélni, arról hallgatni kell. Ő azonban nem arra gondolt, hogy valamiről adminisztratív tiltak miatt nem lehet beszélni. Ráadásul a *Tractatus* magáról a logikáról, és nem az irodalomról szól. Ezért érdemes József Attila tételét is idézni. Szerinte „a líra logika”, amihez hozzáteszi: „de nem tudomány”. Lírát ír, de állítása kiterjeszthető az irodalom más ágaira is. Nem tudomány a próza sem: abban is lehet, sőt kell arról beszélni, amiről amúgy (nem csak hivatali tiltások miatt) nem lehetne. Grendel éppen ezt tette: a valóság betiltásának idején is a valóságról írt. A tiltak idején áttételesen, később közvetlenül, publicistaként pedig rögtön a magyar közírás élvonalába emelkedve.

Grendel a „vidékből” főleg a kisvárosokat ismeri, a falvakat közvetlenül alig, szinte csak olyan hősein keresztül, akik diákként vagy az erőltetett urbanizáció kényszerpályáin érkeztek a városokba, így aztán a neofita városlakók is alapjában véve vidékiek. Grendel városélménye nem jelentett igazi urbanitás- és modernitás-élményt, még polgárosodásélményt is alig. Részben azért, mert genetikusan a fölbomló, eleve vidékies kisvárosokhoz és azoknak minden szempontból polgárvá válása előtt már deklasszálódó világához kötődött, részben azért, mert a kommunista rendszer városiasodása nem organikus folyamatok eredménye volt. Így azok felszínes polgárosodása nem autonóm polgárokat, hanem függő helyzetben álpolgárosodó közeget teremtett.

Ezt a folyamatot nem lehetett komolyan venni, komolyan csak szenvedni lehetett tőle és benne. Eközben a világ feltartóztathatatlanul haladt az urbanizáció és a polgárosodás útján. A két irány párhuzama és részbeni, döntően formális átfedése termelt ki olyan kvázi-polgárokat, akiknek szerencsétlenkedései, kiúttalanságélményei lettek a Grendel-világ legfőbb meghatározói. Ebben a közegben azokat is elérte a lecsúszásélmény járványa, akiket városlakóvá válva vagy éppen első generációs értelmiségiként az emelkedés élményének kellett volna eltöltenie. Süllyedésélményüket a parvenü-nagyvárosok idegensége, a gyökereiktől való drámai elszakadás, a saját múltjukkal való párbeszédképesség ideológiai elsorvasztása okozta. Ezen nem változtatott, hogy közben a szocializmus-kommunizmus építése helyett a kapitalizmus fölvirágoztatása lett a sorsuk. Történeteiket ugyan másként formálta a világ 1990 előtt, mint utána, de ez az emberi természetet illetően nem jelentett érdemi változást.

A Grendel-novellák tematikája tárgyi értelemben követi írójuk életútját. A gyerekkorhoz, majd középiskolás időkhöz köthető történeteket a katonaság, majd az

egyetemista évek világának tematikája követi, aztán a pályakezdő értelmiségi, majd az író életformájához kötődő impressziókból lesz történet. A valamelyest megállapodott alkotó aztán egyre mélyülő kiábrándultsággal látja, hogy hősei csak az irodalomkutatás szóhasználata és nem a szó eredeti értelmében hősök. Kiszolgáltatottak, kisszerűek, a maguk hasznát nézők, megalkuvók, az orrukon túl nem látnak, idővel már nemcsak az élettől, hanem saját maguktól sem várnak semmit: a kisszerű hősök tragédiái is kisszerűek.

Grendel egész életében tartotta magát mestere, Mészöly Miklós azon regulájához, hogy az irodalomnak természetéből adódóan ellenzékinak kell lennie, ezért íróként novelláiban is rendre kirugdalta a hivatalosan kötelező világkép piléleit. Nem rohamozta ugyan meg az ún. szocialista realizmus stílárát, illetve poétikai eszköztárát, de szembe fordult az ehhez a beszédmóddal kötött tartalmakkal. (Mindez csak részben irodalom, nagyjából politika – ahogyan ez annak idején szokásban volt.) Ez a helyzet önmagában ironikus, az írói ironia pedig automatikusan idézőjelbe tette saját realizmusát – ami ironiájának aranyfedezete volt. Az ő mindennapos tapasztalata a megállíthatatlan és reménytelen deklaszszálódás, novelláinak gyorsfénycépei akkor is szociofotók, ha középpontjukban valami más jelenik meg. A lényeg a háttérben ólalkodik: novelláiban évtizedek – szociológiai értelemben is – érvényes képe rejtőzik. A deklaszszálódás nem egyes hősök, családok, rétegek, osztályok, nemzetiségek zsákutcába terelését jelenti, legyen szó kommunista vagy kapitalista rendszerről, hanem a világ süllyedéséről, vesztesekéről és győztesekéről egyaránt.

Ettől kap még szociografikus látásmódja is egzisztenciális és metafizikai távlatot. Valóságos viszonyítási pont sincs már, amihez a deklaszszálódást mérni lehetne, már a normalitás is utópia. Amíg csak a politikai értelemben vett szabadság hiányával kellett szembenéznie, addig akár reménykedhetett volna, hogy a dolgok még rendbe jöhetnek. Amikor kitört a demokrácia, gyorsan kiderült, hogy az ún. szabadság sem csodaszer, hogy nincs olyan archimédeszi pont, amely lehetővé tenné, hogy a kizökent világot helyére lehessen billenteni. Mi sem jellemzi jobban csalódottságát, mint hogy az 1992-es publicisztikakötete *Rossz kedvem naplója*, utolsó novelláskötete pedig *Rossz idők járnak* címmel jelent meg.

Grendelben és nemzedékének java részében még éltek a hagyományos normák, szellemi és erkölcsi szocializációjuk része volt a szabadság megváltó erejébe vetett hit, az a remény, hogy a szabad ember útja „fölfelé” vezet, akár egyéni, akár közösségi (nemzeti) útról van szó. Az a világ, ami körülvette, egészen más volt. A szabadsághiányos állapot szétverte a szellemi-érzelmi kapcsolatokat, mert maguk a személyiségek is szétestek, súlyosan sérült mindaz, ami az emberlétnak tartalmat, méltóságot ad. 1968 után könnyű volt ezt a diktatúrával magyarázni, de Grendel már a hetvenes évektől a bizonyosság erejével sejtette, hogy a diktatúra maga is termék, nemcsak nagyhatalmi játszmák következménye, hanem az emberi természet is ott van megrendelői között. A sejtés bizonyossággá válásának folyamata követhető a novellákban, ezért ha (ahogyan javasolni merészeltem) regényként olvassuk, akkor egy szenvedéstörténet beavatottjai lehetünk.

Ez a sötét látás más, mint a korszak szlovákiai magyar irodalmának sokszor hasonló hangütése: nem a múlt (nemzeti) katasztrófáira mutat, hanem a jelenre. Grendel nem a világháborúkban, Trianonban, a magyarságot 1945 után sújtó kis vészidőszakban, diktatúrákban kereste a látott és tapasztalt közösségi és egyéni traumák okát, nem mintha ne lett volna tisztában azok meghatározó szerepével. De a maga írói feladatát nem ezek föltárásában látta, már csak azért

sem, mert amennyire tehették, ezen dolgoztak a Fábry Zoltán-i hagyományt irányadóknak tekintő pályatársai, akik már nem egy megvádolt, hanem elítélt közösség igazának jegyében szerettek volna megszólalni. Ez a törekvés ugyan nem volt idegen tőle (és nemzedéktársai számára sem), de nem a kitörölhetetlen múlttal foglalkozott, hanem annak a jelenét meghatározó okozatával. Az előtte járók a jelen kilátástalanságát olyan mélypontokhoz viszonyították, amelyekhez képest a konszolidáltan folyó emberi és kisebbségi megsemmisülés is tűrhetőnek számított. Ez a szemlélet széles körben hatott, hiszen a legfőbb realitás az ellenállás reménytelensége volt a felvidéki irodalmi műhelyekben is. A többség, részben generációs okokból is, „másban utazott”, akaratlanul is igazodva az elvárásokhoz, írói látásmódokhoz, közönségigényhez. Míg a legjobbak körében is a „(cseh)szlovákiai magyar regény” megteremtésének ideálképe dolgozott, Grendel másmilyen regényt akart írni, (magyar) regényt (Cseh)szlovákiában. A problémát a *Csehszlovákiai magyar novella* címet viselő csehszlovákiai magyar novellában exponálta: főhősének a legnagyobb ottani magyar költő életművét kellene feltárni, amire boldogan vállalkozik – munkájának egyetlen akadálya, hogy e legnagyobb költőnek minden verse elveszett. Grendel allegorikus története nem pusztán a kortárs irodalmi szférát fricskázza, közvetve a nemzeti neurózisra is utal, de amikor oldani akarja, nem jár sikerrel: ez a neurózis akkor is az, ami, ha nemzeti-kisebbségi vonásai halványabban jelennek meg.

Merthogy nemcsak a történelem neurotizál, a mindennapok is. Grendel rezervált visszafogottsággal írt az őt is túszul ejtő világ perverzítéséről, amelyben nincs miért meglepődni azon, hogy valakit követnek, besúgnak, megvernek, megragalmaznak, vagy a túlélés parancsának engedve el kell fogadni a hazugságot igazságnak, és tudomásul kell venni, hogy a korrupció (szellemi, kapcsolati és természetesen az anyagi is) mindenben jelen van. Mindez csak egy normális világban botrány, de az intézményesített abnormalitás rendjében ez a természetes. Grendel ezzel a látszólagos közönnyel (benne iróniájával) túltekintett az őt körülvevő rendszer vétkeire, de ez nem jelentette azt, hogy elfogadja az elfogadhatatlant. Azzal, ahogy erről (vagyis a pártállam bűneiről, azaz a természetéről) beszél, azt is jelzi, hogy ami történik, nem rendszerspecifikus, hanem a bűnbeesett emberiség természetéből következik, hogy a történelem olyan általános meghatározója aktualizálódik benne, mint a marxisták szerint az osztályharc. Ami nem fölmentés, hanem az elmarasztalás kiterjesztése. Ennek jegyében sugallják azt Grendel novellái, hogy befellegzett a morális értékeket közvetítő írói magatartásnak is. De éppen ezzel engedi meg olvasójának, hogy ameddig még marad valamennyi egy olyan világ reményéből, amelyben létezett a moralitás, addig nem vezett el minden.

Így tehát nem rohamosztagot vezet a jóért folytatható látens háborúban, hanem magányos utóvédharcot vív. Ezért kell a mikszáthi humorhoz folyamodnia, amelyet egészen addig nem kötött Mikszáthhoz, amíg Esterházy Péter a *Termelési regény*ben nem legitimálta a néhai szerzőt, akit Karácsony Sándor hajdan cinikusnak nevezett (cinikusságán természetesen nem azt értette, amit a köznyelvben szokás). Esterházy után viszont Mikszáth iróniája alanyi alapon is polgárjogot kapott a formálódó új kánonban.

A Grendel-világ novelláinak topográfiájában a leggyakoribb helyszínt kopott kisvárosok jelentik. Ezek mintha eleve kopottan épültek volna. Ilyennek hat Pozsony is, a Grendel által belakott régió egyetlen – viszonylag – nagy városa, ami ekkoriban gyorsan növekszik, mégsem lesz belőle igazi nagyváros. Sőt, voltaképpen

még kisebbedik is, mert növekedésében az a nacionálkommunista törekvés kap szerepet, amely el akarja törölni német, magyar és polgári vonásait, azt a múltját, amely egykor Bécs árnyékában is nyomatékot adott létezésének. A grendeli Pozsony-képből mindig kiérezhető, hogy ez a terebélyesedő város csak a múltjával és a tradícióit folytatni képes polgáraival együtt lehetne nagy – de szenvedelmes építői éppen ezt a szövevényt akarták elfelejtetni.

A meghagyott városrészek vagy kisvárosok lepusztulóban lévő, de éppen ezért egykori patinájuk nyomait őrző, a valahai kávéházi atmoszférát megidézni képes eszpresszói még az otthonosság képzetét keltették, a régi szerkesztők és az ifjú írónemzedék így is megtalálta bennük a helyét. Az itt összegyűlő társaságok adtak arcot a legendássá vált törzshelyeknek. Egy valahai kávéház vagy kocsmá autonóm, némi területenkívüliséget élvező klub volt: ez a polgári örökség nem tűnt el nyomtalanul. Akiknek szükségük volt rájuk, nem törődtek azzal, hogy régi vitalitásukat veszve, sajátos rezervátumként maradtak fent. A hatalom azért tűrte meg őket, mert könnyebben szemmel tarthatta azokat, akiket szemmel akart tartani. A vitakultúrát nem annyira a besúgók jelenlétének reális feltételezése terhelte, mint a túlságosan nagyszámú önjelölt (fél)tehetség, akik képességük legfőbb, sokszor egyetlen bizonyítékát sikertelenségükben találták meg. (Így volt ez régebben is: néhány generációval korábban az ő elődjek népesítették be a kávéházakat...)

E közeg kopottsága meghittség is volt, illett a térképekről lekívánkozó vidéki-ség világába. És amilyen a színpad és a díszlet, olyan az előadás: a kopott városokban az élet is kopottas, kopottak az emberek, kopottak az érzéseik, az életük, talán még az álmaik is kopottak. Akiknek a történelem sújtotta élete vereségsorozat, azoknak végül már a tragédiái is kopottak. Csak a remények, még ha illúziók is, hoztak ebbe valami fényt, vagy legalább a fény ígéretét.

Ez az ígéret adta a túlélés megalkuvásainak pátoszatát, mert a Grendel-antropológia erről szólt, nem a valóságos életről. Törököt, labancot, kurucot, cári és sztálini orosz (ruszkit), csehet és németet, később „csehszlovákot” kellett túlélni (ami még a cseheknek és szlovákoknak sem volt könnyű). Aki történetesen magyarnak született, ami egy magyar író hőisével gyakorta megesik, annak főként persze a szlovákok jelentenek problémát. Sorsát tovább nehezíti a többi magyar, akiknek legfőbb előnye ugyanaz, ami a hátrányuk: az, hogy magyarok. Beteg léleknek szó az orvossága, amint azt már a régi görögök egyike elmondta, ezért lett gyógyíthatatlan betegség magyarnak lenni ekkoriban, mert az erről való beszéd tiltva volt.

Grendel Lajost a nem folyóirat-olvasó közönség elsősorban regényírónak tekintette, noha vérbeli elbeszélőként neki egyre ment, hogy amit ír, novella, kisregény vagy regény. Mindegyiknek vannak hősei, van történetük, idejük, közegük. Grendel számára a történet azért lett fontos, mert önmagán túli tartalmakat hordozhatott. Csak azért nem mondhatjuk ezt *Grendel-paradoxonnak*, mert minden irodalmi mű sajátja: írásainak *anyaga* érdemben különbözik a beléjük rejtett, belőlük sugárzó gondolatiságtól, esetlegességbe és hétköznapiságba csomagolja a történelemfilozófiai, metafizikai távlatot.

Ez az anyag a közép-európai létezés képtelen banalitása, ezért is követik Grendel novellái az életmű időrendjét, impresszióit (amiről a majdani Grendel-filológia mondhat közelebbit). Bántóan jó olvasmány, szinte semmi irodalmias-kodó akarnokság nincs benne. Az író ír, az elbeszélő elbeszél, ahogyan tette azt Boccaccio és Mikszáth is. És mert a valóság természetéből adódóan végtelen, így

végtelenül sokféle, ahogyan történetei is. Ha azért élünk, hogy elmondjuk a történeteinket, akkor a világ azért van, hogy ezeket kitermelje és meghallgassa. Író abból lesz, aki ezt fölismeri.

Grendel is így járt a világgal és a történetekkel. Mesélni kezdte őket: nekivágott, és az lett az útja, amerre indult. Kisebbségi magyar íróként másoknál jobban tudhatta, hogy nemcsak az irodalom pártirányítóinak gondolkodásával áll szemben, hanem az általuk is kedvelt premodernséggel. Változtak az idők, az irodalompolitika (ahogyan más politikák – gazdasági, társadalmi, környezeti stb.) éppúgy lehetett bal-, mint jobboldali. Sőt, a Grendel írói életútját felező fordulat utáni nagy, sötét erdőben akár poszt-neoliberális is.

Ahogyan Darwintól tudjuk, az élővilágot az evolúció a filozófia és ideológia előtti ősanarchizmus jegyében működteti. Ebbe a (hogy Mészöly Miklós szavát idézzem) konkubinátus rendbe kontárkodik bele az ember, akinek a történelme éppolyan objektív és megmagyarázhatatlan, mint az evolúció. Ilyen az irodalom is. Grendel ehhez a rendetlen rendhez alkalmazkodva természetesen és hagyományosan volt liberális, nemcsak a diktatúrával és az önmagát kereső demokráciával, hanem a liberalizmussal és azzal a gondolkodásmóddal szemben is, amelyik elsősorban azért konzervatív, mert semmi új nem jut az eszébe. Ez a fajta konzervativitás éppen úgy lehet kommunista és internacionalista, mint antibolsevik és nemzeti.

Azért fontos számolnunk e kínos körülménnyel, mert életútjáról nemcsak maga az író dönt, hanem művei fogadtatása is befolyásolja. A recepció kölcsönös folyamat: nemcsak azt jelenti, hogy a világ miként néz az íróra, hanem azt is, ő miként nézi a világot: nem mondhatni, hogy jóban lettek volna. Az a valami, amit társadalomnak hívnak, a kezdettől nem kedvelte alanyait: alattvalóknak tekintette őket, és nem partnernek, azaz (állam)polgárnak. Még gyanakvóbb és olykor erőszakosabb volt, ha azok véletlenül egy nemzeti kisebbséghez tartoztak. Grendel ezt sokszor tapasztalta, de nem tekintette döntő különbségnek. Magyarként is tudta, hogy szlovákként sem járt volna olyan sokkal jobban. Erről nem nagyon beszélhetett, de volt, amiről igen.

Igazán az volt fontos a számára, hogy embernek születni nagyobb esemény, mint valamilyen állam polgárának lenni. Ez persze nem az volt, amit magyar ember (különösen, ha kisebbségi) a magyar írótól (írótól) várni szokott: hogy nem elég magyarnak lennie, azt deklarálnia is kell. Grendel azonban nem volt egy deklaráló típus. Az viszont soha nem volt kétséges, hogy ha akarta, ha nem, a legjobban a magyar embereket ismerte. Ezért akkor is róluk írt, ha nem ékesítette őket nemzetiszínű szalagokkal.

Talán el tudjuk fogadni, hogy az örökkévalóság és a kozmosz távlatából, de csakis onnan nézve bármely korban és bárhol élni mellékes kérdés. De ennyire emelkedettek nem lehetünk, így mégis a magunk ideje és helye a világ legfontosabb kérdése, mert nekünk csak ez az egyetlen élet jutott. Ez pedig akkor is önmaga, ha elvben elképzelhető egy másik is, akár az álmokban, az irodalomban, vagy éppen a lélekvándorlás tételét elfogadva. Az író aztán a maga életének esetlegességéből indulva valahogy összekapcsolja a tér és idő végtelenjét a maga esetlegességével, és megteremti írói világát. Nincs könnyű dolga, mert eközben azzal szembesül, hogy a valósághoz kell a legnagyobb fantázia.

Ezzel a problémával küzdött Grendel indulásától mindhalálig. Ebben a küzdelemben volt leginkább önmaga, és attól lehetett termékeny író, hogy nem találta a megoldást, de érzéki gyönyörűséget talált az írásban, mesélésben, történetteremtésben. Ennek megélésében segítették mesterei: egy kicsit Ottlikra hajazott,

egy kicsit esterházys, netán cortazaros, esetleg a Kafkán is iskolázott olyan jeles cseh kortársak nyomába eredt, mint Hrabal. Bármelyikük útját választhatta volna, volt hozzá olyan stílusérzéke, eredeti világa, hogy akkor is önmaga maradjon, ha bármelyik mesterét követi. Ezért, ha fölfedezhető is írásain valamelyikük hatása, ez csak annyit jelent, hogy az anyanyelv elsajátításakor környezetünkől plagizáljuk szavainkat és az azokat nyelvvé szervező grammatikát.

Az írói mesterség, a pályatársak törekvéseinek ismerete Grendel számára rendkívül fontos volt, ezért írt személyes hangú irodalomtörténetet. Szépiróként azonban függetlenítette magát, és a saját útján járt, mert a saját élményvilágát csak a maga nyelvén mondhatta el. Minden novellája arról szól, hogy ő hogyan, milyen világban élt: alapvetően olyanban, mint közössége. Sokat nem kellett magyaráznia, mert a célközönsége is ugyanezt a világot tanulta és élte. Novelláiban olvasói a maguk történeteinek mutánsaira ismerhettek, Grendel tükrében a maguk sorsát is láthatták, ahogyan azt is, hogy megannyi változás közepette, de a lényeg nem változik, bár a kisemberek kiszolgáltatottsága mást jelent a demokráciában, mint a pártállamban. A diktatúráról írt jellemzése szerint a diktatúra legfőbb meghatározója az volt, hogy semmi sem lehetett benne valóságos, semmi sem volt az, mint aminek látszott. „Újságok és folyóiratok dögvével jelentek meg az országban... [...] Mindegyik újság megtévesztésig hasonlított valamely valóságos újsághoz, miként az újságolvasók is hasonlítottak egy valóságos újságolvasóhoz. A dörzsöltebb újságolvasó tudta, hogy az újság, amit a kezében tart, hamisítvány, és a lelke mélyén szégyellte magát. Ha pedig továbbgondolta a dolgot, szégyenérzete még fokozódott is. Azáltal ugyanis, hogy kezébe vette ezt a hamisítványt, maga is hamisítvánnyá változott. Mégsem tehetett mást, mint hogy megvette a trafikban vagy a standon az újságot, és nem csak azért, mert valóságos újságot sehol sem vásárolhatott. A ház vagy a lakás, amelyben lakott, ugyanolyan hamisítvány volt, mint az újság. Azt mégsem tehetette, hogy kiköltözik a szabad ég alá. Bele kellett törődnie, hogy ház helyett a háza hamisítványa nyújt fedelet neki, és ebbe a hamisítványba szabad bejárása van az építettőnek. Házkutatást tarthat nála, lehallgatókészüléket szereltet be hozzá, és ha úgy tetszik neki, átköltöztethetik egy másik ilyen hamisítványba. Ahhoz, hogy békén hagyják, úgy kellett tennie, mintha egy valóságos házban lakna, valóságos újságot vásárolna, s a munkahelye egy valóságos munkahely lenne, ahol valóságos teljesítményért cserébe valóságos pénzt fizetnek ki neki, és a valóságos pénzért valóságos értékeket vásárolhat” (*Egy valóságos világ alapításának nehézségei*).

A Grendel-életmű külső történetiségében egy igazán fontos korszakhatár van, de ez poétikáját nem érintette. Ez a határ a későbbiekben olykor forradalomként emlegetett fordulat, amit a magyar közbeszéd akaratlan pontossággal „rendszer váltásnak” nevez, merthogy alapjában véve valóban semmi nem változott, csak a rendszer. (Ami persze nem kis dolog.) E tapasztalás keserű szájíze határozta meg Grendel e tagolás szerinti második korszakának regényeit és elbeszéléseit. Neki nem kellett volna ugyan csalódnia, hiszen mindig is úgy gondolta, hogy túlélése érdekében a régió népessége, ez a különösen sok veszélyt túlélő tájfajta, minden fordulatnak, rendszernek behódol. Nem volt tehát meglepő, hogy behódolt a rendszer váltásnak is, melynek legszebb és legújabb szép világában a régi folytatódott. Az igazolódott be, amit korábban is gondolt: „hogy a világ nem annyira az előírások [értsd: rendszerek], mint a szokások és az íratlan szabályok megdönthetetlen rendjén nyugszik, s nem fog a forradalmárok és moralisták kívánságára egy csapásra megváltozni” (*Szemérmes beszámoló egy álom közepéről*).

A diktatúra törtetői demokratikusan törtettek tovább, a tervgazdaság karrieristái piaci alapon folytatták karrierjüket, az új generációs családok parlamentárisan csaltak tovább, a tolvajok többpártrendszerben loptak. A besúgóok dolga annyival lett nehezebb, hogy elvesztették (?) szilárd (?) intézményi hátterüket, és bizonytalanná váltak a tekintetben, hogy kinek kell besúgniuk, de találtak maguknak suttogásuk hallgatására alkalmas füleket – a potenciális vagy valóságos besúgotti kör alig változott.

Hogy ez Grendelnek rettentően fájt, az messzemenően bizonyította örök idealizmusát: titokban, minden realista és posztmodern stigmája dacára megőrződött benne a romantikus forradalmár erkölcsi küldetésstudata. A kommunizmusban sokkal könnyebb dolga volt: amikor egy diktatúra a bűnöket is államosítja, akkor az egyéntől elvonja felelősségét is. A demokráciából azért lett szörnyű idő, mert kiderült, hogy a benne uralmi helyzetbe kerülő vagy oda igyekvő polgárainak szabad választása, hogy kompromittálják tündéralmaikat. Ennek (a ma akción forgalmazott pszichológiai közhellyel élve) *földolgozásához* nem elég a diktatúrában oly jól bevált irónia. Grendel ekkor vált kisebbségből fájóan magányossá: még kegyetlenebbül magába zárta az elvesztett a remény. Már nem hihetett abban, hogy jön majd egy jobb kor, amely után bátor, önzetlen, tiszta lelkű, tehetséges stb. demokraták epedeztek. Ehelyett jött egy alig domesztikált vadkapitalizmus, és nem lehetett bevallani, hogy Marxnak sokban igaza volt, mikor a tőkében az emberiség legveszedelmesebb ellenségét látta. Ez már nemcsak Grendel, hanem a történelem iróniája, amivel egyetlen író sem kelhet versenyre.

Az életmű 1990 utáni szakaszát a demokrácia annyiban befolyásolta, hogy az csupán igazgatástechnikai módszernek bizonyult, és az időleges eufória utáni morális visszarendeződés jegyében az egzisztenciális keserűség kiváltója lett. Amit Grendel ekkortól tapasztalt, az vastagon és feketén (mint a guanó) rakódott ifjú reményeire. Ezt a folyamatot nevezhetjük öregedésnek is, ami jó esetben valamelyest bölcsébbé válás.

Hogy ettől világa gazdagabb lett volna? Aligha. És novelláinak poétikáját illetően sem hozott új felismeréseket, hacsak azt nem, hogy az életében megjelent utolsó novelláskötetének írásai rövidültek, irányuk és fókuszuk annyival lett határozottabb, amennyivel világlátásából kikopott az irónia. Öregedve emberképe mintha árnyaltabbá, empatikusabbá lett volna, és, merjük kimondani, a korábbinál nagyobb szerepet kapott benne egy olyasféle szemérmes szeretetelmény, ami a kései Kosztolányi (vagy éppen Csehov) novelláiban olyan megragadó. E novellák szereplői erőteljes, saját karakterű hősök, a maguk sorsa formálja-formálta őket, nem körülményeik olyan alkalmi kreatúrái, akik elfogadják, hogy a világ játszik velük.

A Grendel-novellákat olvasni könnyű: történeteik beláthatóak, átélhetőek, a mi történeteink, jól olvashatók. A Grendel-novellákat olvasni nehéz: a történetek kegyetlenek, még ha könnyedén szólnak is a kegyetlenségről, akkor azért, mert másként elviselhetetlenek. Ha elhúzzuk a szánkat olvasás közben, az akár mosolynak is látszódhat. Abszurdisztánt nevezhetnénk Grotzeszkisztánnak vagy éppen Ironisztánnak. Grendel ebben a világban élt, erről mesélt, mintha ez így lenne természetes. Neki- nekünk az volt természetes, hogy ebben az abszurd, groteszk, csak iróniával elviselhető világban élünk, és ezért azt kellett hinnünk, a világ nem lehet más. A tragédiát komédiának kell tekinteni, és legott mulattat: a grendeli irónia lényege a benne elrejtett tragédia. Történeteik külön-külön érdekesebbek, mint együtt. Miért? Mert Grendel a történetet nem a maga kiténtetett voltában, az elbeszélés gesztusával a középpontba állítva használja, nem a meséért

